

Jahongir Zokirxo'jani har eslaganida «musofirlikda oltin topish oson, jon taslim qilish qiyin», deb qo'yardi. Aslida bu Zokirxo'janing gapi. Tanasi kafan ko'rmagan, lahad ko'rmagan muslimning gapi. Qulog'iga Olloh nomi bilan azon aytilgan, «Olloh» deb tili chiqqan, umri bo'yi toat-ibodatda bo'lgan muslim janozasiz ketdi. Inson bolasining boshiga turli kulfatlar tushishi mumkin. Bu dunyo azoblarini behad ko'p totishi mumkin. Lekin Jahongirning nazarida, kulfatlarning eng beshafqati o'sha Zokirxo'jaga nasib etdi. «Bir hovuch ona tuproqqa zor bo'lib ko'z yumishni hech bir andaga nasib etmasin.» Bu ham Zokirxo'baning gapi...

Nohaqlik, tuhmatlar jabrini ko'p tortgan, ammo vijdoniga xiyonat qilmagan tabarruk inson, tog'am Mirzakalon Ismoilining pokiza ruhiga xolis niyat ila baxshida etdim.

MUQADDIMA

«Bismillohir Rohmanir Rohim!».

U shunday deb miltiq qo'ndog'ini yelkasiga tirab, bargga qarab oldi.

Kuzning sovuq nafasida titrab-qaqshab turgan yaproqlar qitday shabadaga ham tob berolmay chirt uziladigan ahvolga kelgan. Yomg'irdan oldinroq uzilib xazonga aylangan barglar esa chirishga yuz tutgan. Bugungilari ham, agar shamol uchirib ketmasa, o'z daraxtining poyida chiriydi.

Kun og'ib shabada esmay qo'ygan. Daydidaradagi do'nglikda — tanho savlat to'kib turuvchi chinorning eng pastki shoxidagi barg uzilgani hamon miltiq otiladi: kimdir — ikkisidan biri qulashi kerak...

Bir yoniga sal qiyshayib turgan yigit, garchi yagona bargga tikilib qolgan bo'lsa ham uni ko'rmaydi. Ukasi bilan otishishga shartlashib, qo'lga miltiq olgach, titrab turgan barg o'lim xabarchisiday tuyulib, ko'z oldi xiralashgan. Endi u faqat Xudodan najot kutadi.

«Padarkushligim rost bo'lsa, Xudo avval ko'zimni ko'r qiladi. Bargning uzilganini ko'rmay qolaman. Jahonning qahri qattiq. U ayamaydi... Barg qani? Nimaga ko'rmayapman? Xudo jonimni ukamning qo'lga topshirdimi? Peshonamga yozilgani shumi?»

— Jahon... Jahongir!

— Nima deysiz? — Jahongir bargdan bir zungina ko'zini olib, akasiga qaradi.

— Ulushim ko'milgan yerni aytaymi?

- Kerak emas.
- Jahon!
- Bargga qarang!..

«Talvasaga tushib qoldilar. O'lim haqligini sezdimikan? Tepada Xudo kim haq, kim nohaqligini ko'rib turibdi. Agar otamni bila turib atayin o'ldirgan bo'lsalar, omon qolmaydilar. Xudo jazosini beradi. Ammo jazosini mening qo'llarim bilan berishiga qanday chidayman keyin! Otamning qabri sovimay turib, akamdan ham ayrilsam, kimga suyanaman? Akamning qazosini qo'limga topshirib qo'yib Xudo meni ham jazolamoqchi emasmikin? Nima uchun? Qaysi gunohlarim evaziga menga buni ravo ko'rmoqchi? «Sen o'ldirding-u, buning mukofotiga seni mahv etdilar. Endi qotilingning jonini qaerda olishar ekan...» Mashoyixlardan qolgan bu so'zlar nahot chinga aylansa? Otamni akam o'ldirdi. Men akamni... Mening jonim kimning qo'lida? Barg qimirlamayapti. Barmoqlarim qotib qolay deyapi. Qancha kutamiz? Balki barg ertaga ham uzilmas? Balki qishi bilan qolib ketar? Axir hamma barglar ham uzilib tushavermaydi-ku? Akam bargga qarayaptilarmi?»

Jahongir akasiga ko'z qirini tashladi. Olamgir miltig'ining og'zini yerga qaratgancha ukasiga ma'nosiz tikilib turardi.

- Aka, bargga qarang!

Jahongirning ovozi toshlarga urilmay, yomg'ir suviga to'ygan yerga singib ketgan bo'lsa-da, Olamgirning nazarida aks-sado berganday tuyulib, seskandi. Ukasining ketma-ket ogohlantirishlari ko'ngliga og'ir botdi. Miltiqning og'zini unga to'g'riladi.

- Mening tashvishimni chekmay qo'yaver.

Olamgir bargga qaradi: titrab turibdi. «Uzilsa uzila qolmaydimi? Padariga la'nat!»

Olamgir alamini o'sha jonsiz bargdan olmoqchi bo'ldi. U dastlab ukasining gaplariga e'tiborsiz qaragan edi. Hech zamonda aka-uka Xudoning nomini o'rtaga qo'yib, bir-biriga miltiq o'qtalib turadimi?

Xudo shohid, Olamgir otasiga beixtiyor o'q uzdi.

Yarim kecha edi. Uyqusi o'chib hovliga qaradi. Bog' tomonda sharpa ko'rib, miltiqni olib chiqdi. Boqqa kirdi. Sharpa tut tomonga yurdi. Tut tomonga! Olamgirning ulushi o'sha yerga ko'milgan. Buni faqat o'ziyu otasi biladi. Jahongirning ulushi esa boshqa yerga ko'milgan. Bu faqat otasigayu Jahongirga ma'lum. Otasi o'zining haqini ham chegirib olib qolgan. Shuni sho'ro odamlariga berib, ularning da'volaridan qutulmoqchi. Qolgan umrini osoyishtalikda o'tkazmoqchi. Qaysar chol! Xorijga o'tishga qarshilik bildiryapti...

Sharpa tut oldida ivirsib qoldi. Olamgirning xayoliga kelgan yagona fikr shu bo'ldi: o'g'ri! Ko'z oldiga xumcha to'la tilla tangayu zeb-ziynat keldi. Boshqa hech nima ko'rinmay qoldi. «O'g'ri... o'g'ri... Hech vaqosiz qolyapsan, Olamgir!» degan ovoz qulog'idan kirib, yuragini zirillatib, tovonidan chiqqanday bo'ldi. Jonholatda tepkini bosib yubordi. Otasi ekanini qaydan bilibdi? Ukasi esa «Xorijga yo'l bermaganlari uchun atayin otgansiz», deydi. Jahongirga o'xshagan qaysar odam ularning yetti pushtida bo'lmagandir. Tabiatan quv, irodasi beqaror bo'lgan Olamgir esa, o'jarlikning, jasurlikning afzalliklarini baholay olmas ham edi.

Otasi kamgap odam edi. Gapdan ko'ra ishni ma'qul ko'rardi. Bomdoddan shomga qadar daladan beri kelmasdi. Jahongir otasining qarol yollab ishlatganini bilmaydi. Zafarbak islom yo'lida qilich yalang'ochlaganda ham otasi qishloqni tashlab ketmadi. «Men dehqonman, men odamlarni boqishim kerak. Olloh mening zimmamga shu yumushni yuklagan. Yerdan yuz o'girsam, Olloh mendan yuz o'giradi. Qilich chopish, miltiq otishdan, odam bolasi qonini to'kishdan Parvardigorning o'zi asrasin», deb dangal aytdi. Atrof qishloqlarni tiz cho'ktira olgan Zafarbak Muhammadrizoga tegmadi.

Aksincha, do'ppi tor kelganda yiqqan-terganini unga ishondi. Omonatga xiyonat qilmasin, deb Muhammadrizoning o'ziga ulush sifatida zeb-ziynatlar, tilla tangalar qoldirdi. Muhammadrizo bularni beshga bo'lib to'rt qismini o'g'il-qizlariga atadi, bir ulushini o'zi oldi. Kutilmagan boylikdan esi og'ib qolayozgan Olamgir xorijga o'tish haqida so'z ochganida uning javobi qisqa bo'ldi:

— Bir tovoq yovg'on bilan odamning qorni to'yadi. Xorijga borsang ham bir tovoqqa to'lasan. Ikki tovoq yeyolmaysan, bo'kib o'lasan.

Zafarbek shahid bo'lgach, Muhammadrizo uning omonatini kenjasi Jahongirga ishondi. «Hatto sariq chaqasiga ham xiyonat qilma», deb tayinladi.

Jahongir turgan yerda, odam bo'yi chuqurlikda Zafarbekning xazinasi ko'milganini Olamgir bilsami...

Boyliklarning bo'lib berilishi va boshqa-boshqa yerga o'zga guvohlarsiz berkitilishi sabablarini aka-uka endi, bir-biriga miltiq o'qtalib turgan onda anglab yetishdi: otasi oqil ekan! Agar shunday qilmaganida ular balki bargning tushishini kutib o'tirishmasdi. Biron panada payt poylanardiyu tepki bosilardi, vassalom!

Daraxtning shapaloqdek bargi qari tilanchining uzatilgan ochiq kafti kabi titraydi.

Jahongir unga betoqat tikiladi.

Olamgir alamdand yonadi. Go'yo hammasiga shu barg aybdor.

«Ukamning oldida past ketdim-a? O'limni bo'ynimga oldimmi? Qo'rqdimmi? Ukamdanmi? Umrimda bunaqa past ketmagan edim. Birov eshitsa, «yigit bo'lmay o'l», deydi. Hu, padarla'nati!..»

Daraxt shoxlarining uchiga besh-oltita qarg'a qo'ndi. Ular qag'illab go'yo aka-ukaning tentakona qilig'idan kulganday edi. Qarg'alar yaxshiroq o'rnashib olish uchun qanotlarini patillatishdi.

Aka-ukalar sergak tortishdi: qarg'alar qo'nganda shox silkinib barg uzilishi mumkin edi. Ammo barg ham ularni ermak qilayotganday titrab turaverdi.

Olamgirning nazarida barg titrayapti.

Jahongir nazarida esa zir qaqshayapti.

Uzilishdan darak yo'q.

Shom cho'kdi. Barg qorayib ko'rinadi. Endi uzilsa ham darhol ilg'ash qiyin...

Birdan o'q ovozi yangradi. Jahongir cho'chib akasiga qaradi. Olamgir bargga qarab yana o'q uzdi.

— Yetar, bas! — dedi u xirildoq ovozda, — yig'ishtir o'yiningni. Gapimga ishonmasang, mana, otaqol meni. Mingdan-ming roziman!

— Aka, shartni buzmang!

— Tupurdim shartingga. Sen mishiqlining gapiga kirgan men ahmoq, — Olamgir shunday deb, qirqma miltig'ini qo'yniga tiqdi. — Bir-birimizga o'q uzishimiz Xudoga ham yoqmadi. Bo'lmasa bitta bargning uzilishi shunchalik og'ir ekanmi?

Akasining gapi Jahongirni o'ylantirib qo'ydi: xuddi shu fikr bundan sal ilgari uning xayolini ham yoritib o'tgan edi! Xudo har ikkisinin ko'ngliga yaxshilik urug'i sepgan bo'lsa-chi? Shukr, uni bir gunohdan qutqarib qoldi! Jahongir ham miltig'ini tushirib akasiga yaqin bordi. Olamgir uning uzr so'rashini kutgan edi. Ammo Jahongir akasining ko'ziga tikilib turdi-da, «Xudoga shukr qiling», degan chaqasiga qarab endi. Olamgir ukasining izidan g'azab bilan qarab qoldi. Keyin uning orqasidan yugurib borib, yelkasidan ushlab to'xtatdi. Jahongir o'girildi. Ko'zlar to'qnashdi.

Bir-biriga o'xshash ikki ko'z, ikkovi ham qora, qisiqroq. Ammo nur o'xshamaydi. Birining ko'zi olazarak: joyida tek turmaydi. Biriniki badanni teshib yuborguday o'tkir boqadi.

— Men akangman, ota o'rnida otangman endi. Bizni qon qaqshatgan dushmanlarimizdan o'ch olishimiz kerak!

— Mening dushmanim yo'q... Otam... ham!

Jahongir akasining qo'lini yelkasidan olib, yo'lga ketdi. Olamgir zax yerga o'tirib qoldi. Tishlarini g'ijirlatib, qo'ynidagi qirqma miltiqni oldi. Olamgir chidolmay miltig'ini qattiq qisdi. Barmoqlari zirqiraganini, tirnoqlari orasida qon sirqirab ketganini sezmedi — u g'azab otashida yonardi. Tuklari tikka-tikka bo'lib ketgan, g'azabini kimga sochishni bilmasdi. Kimga sochishni bilardi, ammo qanday sochish uning uchun qorong'i edi.

U yana bir kecha kutar, o'n kecha, ming kecha kutar, lekin alamini olmasdan tinchimasdi.

Otasining sho'rolarga topshirmoqchi bo'lgan boyliklari qayoqqa ketganini bilolmay garang yurgan Olamgir uchun bu mashmasha ortiqcha edi.

U yana bir necha nafasdan so'ng o'rnidan ohista turadi. Nazarida uni ezayotgan dardlar yelkasidan bosib yerga kiritib yuborguday bo'ladi: oyoqlarini bazo'r ko'tarib bosadi. So'ng dardi yengillashadi, qadamlari ildamlashadi. Ammo azobi susaymaydi. Sandalning issig'ida ko'z ilingan xotini uning g'azab o'qlariga nishon bo'ladi. Choy ham zaharday tuyuladi — ichmaydi. Ko'ziga uyqu kelmaydi. Yarim tunda boqqa chiqadi. Tut tomonga boradi. Otasi qulagan yer, boylik yashiringan yer... Ko'ngliga vahm oralaydi. Chirt etgan tovushdan cho'chib, tizzalariga titroq yuguradi. Shu ahvolda tutning tagini kavlaydi. Bel barobar chuqurlikka ko'milgan xumcha ustidagi tugunchani ko'rib avval hayron bo'ladi. Tugunchani ochadiyu voqea ravshanlashadi. Demak, otasi fikridan qaytib, o'zining ulushini ikkiga bo'lgan, birini shu tut tagiga ko'mgan ekan-da! Nimaga buni o'g'illariga bildirib qo'ymadi? Nimaga?! Ko'ngli yomon narsani sezib edimi? Bu savollarga faqat ota javob berishi mumkin, ammo qora yerdan sas chiqqanmi hech mahal?!

Bular keyinroq yuz beradi. Hozircha Olamgir zax yerda, g'azabdan yonib o'tiribdi...

Ota qanchayin oqil bo'lmasin, oltin bor joyda odamnin hushi uchishini hisobga olmagan edi. U o'zi uchun ham bir ulush oltin olib qolgach, tinchini yo'qotdi. Birovning haqqini yeb o'rganmagan bu odam Zafarbekning ehsonini hazm qila olmas edi. Zamon notinch bo'lmaganida buni bolalariga ham ravo ko'rarmidi? Qarigan chog'ida u oltinni nima qiladi? Sho'roga bersa, sho'ro o'qidan joni chiqqan Zafarbekning ruhi qaqshamaydimi?

«Bolalarimga bo'lib bera qolay...» — Otaning niyati shu edi.

Hozir zax yerda o'tirgan Olamgir bundan ham bexabar, umuman, umr bo'yi xabar topolmaydi...

Chinor ostidagi voqeadan so'ng ikki kun o'tsa-da, Jahongir o'ziga kelolmay ruhi siniq ahvolda yurardi. Ko'z yumsa o'sha uzilgisi kelmay titrayotgan bargni ko'rardi. Barg qo'qqisdan uziladi. Miltiq otiladi. Akasi qulaydi. Yana aza. Yana kafanlangan murda. Yana dod-faryod... O'zi g'aribgina bo'lib, bel bog'lab turibdi. Ko'ngil so'rashadi: «Ollohning irodasi...» Otasining qotilini hech kim bilmaydi. Akasining xunini hech kim so'ramaydi. U bir umr dardini ichiga yutadi. To Ollohga omonatini topshirguncha tushiga qonga belangan akasi kiraveradi, yoniga chaqiraveradi...

Shukrki, Olloh Jahongirning g'amini yedi. Uni bunday azoblarga tashlab qo'ymadi. Ammo yo'lini yoritib bermadi: u akasining oldiga borib tavba qilishni ham, adovatda qolishni ham bilmasdi.

Uchinchi kuni oqshomda o'rik o'tinning cho'g'ida bozillagan sandalda yonboshlab o'tirardi. Hali moychiroqni yoqishmagan. Uylari nimqorong'i. Tashqarida izg'irin turgan. Jahongir xotinigga qaraydi. Xotini unga. Xadicha kelin bo'lib tushganida bahor edi, o'rik gullagan edi. Ana endi o'sha daraxtning yozda qurigan shoxlarini yoqib, cho'g'ida isinib

o'tirishibdi. Xudo xohlasa, qish chiqmay uylari yangi mehmon bilan to'ladi. Rahmatli otasi «Chaqaloqni «yangi mehmon» deyishning xosiyati yo'q. Mehmon — ketadigan odam. Chaqaloq mehmon emas, uying xo'jasi. Birovni qutlasang «Uying yangi xo'jasi muborak», degin», deb nasihat qilardi. Akmal so'fi esa «Dunyoga hammamiz mehmonimiz, hammamiz ketamiz, ketishni o'ylamay, noma'qul ishlarga qo'l urganimiz yomon», der edi. Akasining uch farzandi tezketar mehmon toifasidan bo'ldi. Xudo akasining qismatini unga ravo ko'rmasin, ishqilib...

Xadicha aka-uka adovatidan ham, qaynotasining qotilidan ham bexabar edi. Jahongirning to'nglashib qlganini cholning bexos o'limi bilan bog'lardi. Hozir ham nojo'ya gap aytib qo'yib, alamiga alam qo'shmay, deb indamay o'tiribdi. Xudo eriga insof bersa, yuragidagi dardini olsa, balki bu kech bag'riga kirar...

Qamchi dastasi ayvon ustuniga urildi.

— Jahon!

— Mulla akam... otam, — dedi Xadicha.

— Nimaga «otam» deysan? — dedi Jahongir achchiqlanib.

— Aytishdi.

— Dema! — Jahongir shunday deb o'rnidan turdi. Tashqariga chiqdi.

— Shomni machitda o'qiyimiz. O'tlan, — dedi Olamgir, — yangang shu yerda o'tira turadi.

Jahongir akasiga ajablanib qaradi. Ko'ngli qandaydir noxushlikni sezdi. Shunday bo'lsa ham akasining amriga quloq tutib, ma'qul ishorasini qildi-da, orqasiga o'girildi.

— Miltig'ingni olvol, — dedi Olamgir. Keyin ukasining hayrat bilan yalt etib qaraganini ko'rib, xotirjamlik bilan izoh berdi: — Zamon notinch, ehtiyot — shart.

Xadicha hamma gapni eshitib turgan edi. Erining qaytib kirishiga sandalning bir tomoniga qo'yilgan paytava bilan etikni oldi-da, qoziqdagi to'nga qo'l yubordi. Erining namoz o'qish uchun machitga chiqishi yangilik emasdi. Ammo namozga miltiq bilan chiqishi uni hayron qoldirgan edi. Jahongir xotining hayratini anglab turardi, lekin izoh berishga hojat sezmasdi. Xadicha esa so'rash huquqidan mahrum ekanini bilgani uchun og'iz ochmadi.

Tashqaridan Olamgirning ovozi keldi:

— Bo'laqol imillamay.

— Shomga xiyla vaqt bor shekilli? — dedi Xadicha eriga javdirab.

— Ishing bo'lmasin! — Jahongir xotini tutgan to'nni kiyib, qo'sh belbog' bog'ladi. Ko'rpa orasiga qo'l tiqib, qirqma miltig'ini oldi-da, qo'yniga yashirdi. Peshonasini quloqlari aralash qiyiq bilan tang'igach, tashqariga chiqdi. Akasi ayvondan nari ketibdi.

Shohlari yalang'och bo'lib qolgan shaftoli oldida yangasi turibdi. Jahongir akasiga yaqin bordi. Yangasi uy tomon yurdi.

— Otni egarla, — deb buyurdi Olamgir.

Jahongir itoat bilan otxonaga yo'naldi.

Ko'chada ot pishqirdi. Jahongir akasining maqsadini anglamayotgan edi, ammo shom namozi bugun o'qilmasligiga aqli yetib turardi. Otxonaga yaqinlashdi-yu, ichkari kirishga oyog'i tortmadi.

«Xorijga ketmoqchimi? Unda yangamni biznikiga kiritib yuborgani nimasi? Yoinki adovatimiz sababini oydinlashtirib olmoqchimi? Nima bo'lsa peshonamdan ko'rdim!» Jahongir shu qarorga kelib, otni egarlab chiqdi.

Akasi otini yetaklab, guzarga emas, kunchiqar tomonga yurdi. «Ajdarqoyaga, — deb taxmin qildi Jahongir, — xilvat joy. Maqsadi nima? So'raymi?» Ajdarqoyaga shom chog'i hamma ham boravermaydi. Qishloq qabristonining shunday tepasida uchta qoya bor: xuddi ajdahoning uchta boshiga o'xshaydi. Ko'pchilik uni «murdalarni poylab yotgan uch

boshli ajdaho» deydi. Toshidan hech kim hayiqmaydi. Ammo odamlarning nazarida qorong'u cho'kishi bilan toshlarga jon kirib qoladiganday...

Olamgir qabrston etagida otdan tushib to'xtadi. So'ng: «Begunoh ketganlarni o'zing mag'firat et, yo Ollohim, ishlarimizning xayrli oqibatini ber», deb yuziga fotiha tortdi.

Jahongir unga qo'shildi.

Ular qoya tomon yurdilar.

Qoya ortida to'rt otliq kutib turardi. Ellik-oltmish qadam narida yana odamlar qorasi ko'rindi. Jahongir otliqlarni tanidi: akasining ulfatlari — sho'rodan jabr ko'rgan boyvachchalar.

— Zaifalaringiz qani? — deb so'radi ulardan biri.

— Hisob-kitob qilinguncha tayyor bo'lib turishadi, — dedi Olamgir.

Jahongir shundagina akasining maqsadini angladi. «Xorijga ketmoqchi bular!»

— Jahon, ketmasak bo'lmaydi, — dedi Olamgir yalinganday, — uy-joyimizni tortib olib, o'zimizni begona yurtlarga ko'chirishar ekan. Bu yerdan nasibamiz qirqilibdi, Jahon! Ishonmasang, ana, Murodilla akangdan so'ra.

— Akang haq gapni aytyapti, — Murodilla shunday deb katta-katta qadam tashlab ularga yaqinlashdi. — O'zim eshitdim. Erta-indin sazoyi qilib haydashadi hammamizni. Xotinlarimizni... o'rtaga olishar ekan. Aldasam Xudo ursin.

Jahongir gangib qoldi.

— U holda... u holda...

— Uyda aytsam ishonmas eding. Shayxbuvamning o'zlari bizni boshlab ketadilar. Ammo ungacha hisob-kitobli ishlar bor, — Olamgir shunday deb ukasini chetga tortdi. — Yur, omonatingni ol. Ayollarni boshlab kelaylik.

Jahongir bir qarorga kelmay otni yetaklab akasiga ergashdi.

— Nima qilmoqchisanlar? — deb so'radi Murodilla.

— Sizlar ishni pishitgunlaringcha biz qaytamiz. — dedi Olamgir.

— Ha, tulki, qo'rqyapsanmi? Sho'rochilarda qasding yo'qmi?

— Ha, bor. Ammo ular sendan ortarmikin?

— Tulkisan, Olamgir, tulkisan. Bo'пти, boraver. Lekin xotinlarga qo'shilib imillamalaring. Ha, ukangga tayinla. Qishloqda picha tura tursin. Biz uzoqlashganimizdan keyin o't qo'ysin. Bizgaki buyurmagan qishloq yalangoyoqlarga ham buyurmasin. Uqdingmi?

Olamgir qo'lini ko'ksiga qo'ydi-da, ukasining ortidan yurdi.

Qabrston yonidan o'tayotganda Jahongir to'xtadi. Do'mpayib turgan qabrlardan «Bir tovoqdan oshiq icholmaysan... Tuproq — Ollohning munavvar ne'mati, suv — uning yorug' hayoti, havo — buyukligi. Bular jannat mulklaridir. Inson bolasiga bundan ziyoda boyluk zarur emas», degan ovoz kelganday tuyuldi.

«Jannat mulkini tashlab ketamizmi? — deb o'yladi Jahongir. — Akam xorijga o'taman, deb buncha oshiqib qoldi? Qo'lidagi boylikka ishonyaptimi? Yo...» Jahongir xayoliga kelgan fikrdan seskanib ketdi: «... Daydidara isini olib, Zafarbekning omonatini topgan bo'lsa-chi?»

— Jahon, nimaga to'xtading?

Jahongir akasining ovozi eshitib xayolini to'plagan bo'lsa-da, darrov javob bermadi.

— Nimaga to'xtading? — dedi Olamgir yana.

— Omonatim... uyda emas, — dedi Jahongir tayin bir to'xtamga kelib. — Siz uyga bora turing, men tezda qaytaman.

— Omonating qaerda?

— O'zim bilaman.

Jahongir shunday deb otni yetakladi. Qabristondan uzoqlashgach, otga mindiyu Daydidara sari yeldirdi.

Olamgir esa uyga shoshildi. Xotini Xadichaga bor gapni aytib, yo'l hozirligini ko'rgandir. Bir-ikki ust-boshu yo'lga oziq-ovqat olishsa bas. Qolganini xorijda xarid qilaverishadi. Oltin bo'lsa bor. «Xudoning la'nati tekkan» bu yerlardan tezroq uzoqlashsa bo'lgani.

Oltin jilosi esini o'g'irlagan bu inson bolasi kindik qoni to'kilgan tuproqni la'natlash tubanlik ekanini tushunib yetmasdi. U o'ljasidan ayrilgan och bo'ri kepatasida edi.

Jahongir chinorga yaqinlashib eng pastki shoxga beixtiyor qaradi. Ko'r oydinga o'sha barg qaltirab turibdi. «Haliyam uzilmabdi-ya! O'zi-ku joni chiqib bo'lgan, nimaga uzilmayapti ekan?» Jahongir yer kavlashga hech nima olmaganini endi bildi. Orqaga qaytgisi kelmadi. Etik qo'njidan pichoqni chiqarib xum ko'milgan yerni tatalay boshladi. Nam tortgan yerni ochish og'ir emasdi.

U hansiraganicha, panjalari bilan tuproq tortadi. Xayolida titrab turgan barg. «Joni bo'lmasa ham uzilmaydi. Biz jonimiz bo'laturib uzilyapmiz. Qayoqqa uchib borib qo'namiz, qaerda chiriymiz? Bizni kimlar toptarkin? Ha... biz ham bargmiz. Barg daraxtga mehmon. Biz — yorug` dunyoga... Qaerlarga uchib borarkinmiz? Uzilgan barg qayta shoxga ulanmaydi. Biz-chi? Qaytamizmi yo butunlay ketamizmi? E, Xudo, bu nima ko'rgilik edi-ya!»

Panjalari lattaga tegib, seskandi. Apil-tapil tuproqni tatalay ketdi. Barmoqlari xumga tegdiyu «O'zingga shukr» deb qo'ydi. Xum tepasidagi tugunchani olib ajablandi: Boylikni ko'mganda tuguncha yo'q edi. Tugunchani ochib tilla tangalarni ko'rди. Loy kafti bilan peshonasiga bir urdi. U otasining nima uchun o'q yeganini endi tushunib yetdi.

Qishloq tomondan o'q ovozlari keldi. U tugunchani qayta bog'ladi. Tuprog'ini qoqdi. Chuqurga oyog'ini osiltirganicha nest bo'lib o'tirib qoldi. Tugunni yuziga bosdi. Dimog'iga otasining hidi urilganday bo'ldi.

«... Ikki tovoq osh icholmaysan, bo'kib o'lasan».

«Ikki tovoq... ikki tovoq... Endi bir tovoq osh ham kerak emas. Bularni bizga qoldirdilar. Bizga... «Bir tovoq oshga zor bo'lishmasin», deganlar. «Chirog'imni yoqib turishsin», deganlar. Qaerda yoqamiz u chiroqni? Qishloqqa o't qo'yar emishman hali. Arvoqlarini chirqiratib qochamanmi. Xudoning xohish-irodasi shumi? Otam... Otaginam... Rozimisiz? Tashlab ketishimga rozimisiz?»

Jahongirning yuragida g'imirlagan bir narsa bo'g'ziga ko'tarildi, keyin avval xo'rsiniq bo'lib, so'ng yig'i bo'lib tashqariga chiqdi. U to'lib-to'lib yig'lardi. Otasini yerga qo'yishayotganida ham bunchalik zorlanib yig'lamagan edi. Erkak zoti shunchalik ezilib yig'laydi, deb birov aytsa, balki ishonmas. Ammo hozir bu haqda o'ylamas edi. U bolam deb o'tgan ota ruhiga sodiq bo'la olmaganidan kuyib yig'lari. To'lib-to'lib, toshib-toshib, ho'ngrab-ho'ngrab yig'lardi. Yig'i bag'ridagi dardni ko'z yoshlariga qo'shib chiqarib tashlash barobarinda fikrini ham tiniqlashtira borardi. Birdaniga ko'z oldida yashin chaqnaganday bo'ldi. Uch kundan beri qora tun bag'ridagi yo'li go'yo biroz yorishdi.

«O'ldirishim kerak edi. Bu dunyoda yakka-yolg'iz qolsam ham, bir umr do'zax azobida o'rtansam ham o'ldirishim lozim edi!»

Jahongir tugunchani joyiga qo'yib, chuqurchadan chiqdi. Engashganicha panjalari bilan tuproq torta boshladi.

«Ulguraman hali... ulguraman... Ulguraman... Padarkush... Padarkush... Peshonasidan otaman. Arvoqlarni chirqiratib qochyapti...»

Chuqurcha to'lay deganda, tuproq ustiga chiqib tepkiladi. Yana tuproq tortdi. Keyin zax yerga yopishib yotgan barglarni tatalab olib tuproq ustiga sochdi. So'ng qo'lini etagiga artди-da, otni tushovdan chiqardi. Pichoqni unutibdi. Iziga qaytdi. Pichoqni ola

turib yana bargga qaradi: qaltirab turibdi — uzilmabdi. Hovliqib otga mindi. Achchiq qamchi bosdi. Ot old oyoqlariga tiralganicha tiyg'ana-tiyg'ana pastga endi.

U uyiga shoshilardi. Otishma ovozidan qishloq uyg'ongandir, besaranjomdan, kimdir o'lgandir, xalq g'azabdadir, degan o'y xayoliga kelmasdi. U Xadichani to'xtatishga, Olamgirning peshonasiga o'q qadashga shoshilardi. Hozir guzardan o'tish o'zi uchun xavfli ekanini bilmas edi. Bilmagani uchun ham yaqin ko'zla, otni guzar tomonga burdi. Burdi-yu...

Odamlarning qorasi elas-elas esida.

Kimdir «Ana, o'shalardan birining ukasi», deb baqirdi chog'i. Keyin gardaniga tayoq tushdi. Yo'q, oldin ot munkib yiqildi. So'ng gardaniga urishdi. «Xadicha!» deb baqirdi. Yo'q, «Ota!» deb baqirdi shekilli. Ko'zoldi qorong'ilashdi. «Arvoh urdi», deb pichirladi.

1. «QOTILMAN», DEGAN ODAM

Bu bobda mayor Sanjar Solihovning qotilga ishonmagani haqida gap boradi.

Tog'larga oshiqmay kelgan bahor haqini qo'ymadi — kech ketdi. Kech kelgan yoz shoshqaloq kuzning zahar nafasiga dosh berolmay chekina qoldi. Daraxt barglari shoshqich ravishda za'faron tus olib, mayllarini tentak shamolga bera qoldilar. Bo'lar ish bo'ldi: Daydidaraning asl xo'jalari — izg'irin, sovuq hukm o'tkaza boshladi.

Mayor Solihov Daydidaraning qilig'idan bexabar, shahardagi yupun kiyimi bilan chiqavergan edi. Murda topilgan joyni sinchiklab ko'zdan kechirib, rayon jinoyatga doir qidiruv bo'limi boshlig'ining ma'lumotini eshitguncha sovqotib, tishlari takillab qoldi.

— Demak, ashyoviy dalil yo'qmi? — dedi Solihov ma'lumotni tinglab bo'lgach.

— Dalil yo'q. Faqat ikkita iz qolgan. Biri eski etik izi. Qirq uchinchi razmer. Ikkinchisi botinka izi. Qirqinchi razmer.

— Etikning egasi Muhammadrizaevmi?

— Ha.

— Aybini darrov bo'yniga olgani sizga ajablanarli tuyulmayaptimi?

— Yo'q. Yoshi bir yerga borib qolgan, bo'yin tovlashning foydasizligini fahmlagan, — dedi Jabborov.

— «Yoshi bir yerga borib qolgan» dedingizmi? — mayor qunishib bosh chayqadi. — Ellik olti yoshda taqdirga tan beradi, deb o'ylaysizmi?

Kapitan Jabborov yelka qisdi. Mayorning shu oddiy haqiqatni bilmasligidan ajablandi.

— Retsidivist¹ uchun bu juda ko'p. Og'ir jinoyat u yoqda tursin, birovga qarab qattiqroq aksirib yuborsa ham qamalishini yaxshi biladi. Tergovchini qiynamasa ishi oson ko'chishi ham unga ma'lum.

— Yaxshi... — Solihov labini qimtib kapitanga tikilib qoldi. — Ishni sudga oshiraveraylikmi?

Kapitan markazdan kelgan bu odamning gapi chinmi yo piching ekanini fahmlay olmay gangidi. Keyin noiloj yelka qisdi:

— O'zingiz bilasiz...

Bu javobdan Solihov g'ijindi. Ko'plarning toshyurakligi oqibatida qancha odam badnom bo'ldi, qanchasi jon berdi. U damda qatag'on edi, o'ylashga, mulohaza

¹ 1 Жайта-іайта іамалган жиноятчи.

yuritishga fursat yetmasdi. Endi-chi? Bir odamni ushlab, u «Men qotilman», debdi. Bular esa ishonishibdi...

— Siz... urushda bo'lganmisiz? — deb so'radi Solihov dag'al ohangda.

— Yo'q... men urush ortida xizmat qilganman. Bir necha marta jangga boraman, deb...

— Bu gapning keragi yo'q. Men boshqa maqsadda so'radim. Endigina o'n sakkizga to'lib birinchi jangga kirgan yigitlar o'limdan qo'rqishardi. Bu tushunarli. Lekin «yoshi bir yerga borib qolganlar» ham o'zlarini dushman o'qidan pana qilishardi. Barvaqt o'lim hech kimga yoqmaydi, birodar, hatto uchiga chiqqan jinoyatchi ham jondan to'ymaydi. Umid bilan yashaydi. Lekin qanday umid bilan yashaydi — biz shuni bilishimiz kerak. Qani, ketdik bu yerdan. Bu turishda iligim to'g'nab qoladi.

Kapitan uning maqsadiga tushunmay qoldi. Bu deparaga u boshqa viloyatdan kelgan, Solihov bilan shunchaki tanishgan, ish yuzasidan esa birinchi marta yuzma-yuz bo'layotgan edi. Hozir kichikroq lavozimda bo'lsa-da, u o'ziga yuqoriroq baho berardi. Harholda bu sohada ishlayotganiga yigirma yildan oshdi. Jamiyatni necha-necha «xalq dushmani»dan xalos etdi. Lavozimi ham, unvoni ham shu odamnikidan balandroq edi. Qandaydir «mahmadanalar» chiqib «hibsda yotganlar xalq dushmanlari emas», deyishdi, ularning gaplarini boshqa kaltabinlar yoqlashdi. Ishlar qaytadan qo'zg'aldiyu... oqibatda mana shu ovloqqa kelib qoldi. Kelishi bilan qotillikka ro'baro' bo'ldi. O'ttiz ikki yildan beri bu qishloqda odam o'ldirilmagan edi. Shu kapitan boyaqishni kutib turishganmi, oltmishni qoralagan bir odamni kuppa-kunduz kuni otib qo'yishibdi. Qotil aybini bo'yniga olib o'tiribdi. Markazdan kelgan bu «ulug'» nima deydi o'zi? Kapitan bir kun ichida qotilni ushlab, tayyor oshni suzib bersa-yu, bu mayor oliftalik qilsa...

Kapitan shularni o'ylab g'ijindi. U o'zini jabrlangan, xo'rlangan, vaqtincha chekingan, deb his qilardi. Hali yana zamoni kelishiga, olg'a intilishiga ishonchi katta edi. Mayorga aytar gaplarini o'sha yaxshi kunlarga asrab, qiyalikdan sirg'ana-sirg'ana uning izidan pastga tusha boshladi.

Sirg'anchiq qiyalikda tez yurganidanmi Solihovning badani qizib, sovuq ta'sir etmayotganday tuyuldi. Ammo tepasiga brizent tortilgan «Gazik» eshiklarining tir-qishidan suqilib kirayotgan sovuq shamol baribir ustun kelib, rayon markaziga yetguncha bo'lari bo'ldi.

Solihov bir piyola choy ichib olgach, mahbusni olib kirishni buyurdi. Dam o'tmay soqchi yigit baland bo'yli, yelkalari keng, sochi ustarada qirilgan, boshyalang kishini boshlab kirdi. Solihov bu odamning oyog'idagi biroz uringan xrom etikka, egnidagi qora shim, ko'k ko'ylakka tezgina razm solib oldi. Uni mahbusning kiyimlari emas, peshonasidagi yozuv hayratga soldi. Qamoq ko'rgan odamlar ko'kragiga, bilagiga igna bilan teshib suratlar soldirar, yozuvlar yozdirar edilar. Ammo peshonasiga yozdirgan odamni Solihov endi ko'rib turishi.

Mahbus Solihovning o'ziga qadalgan nigohini, ajablanayotganini sezdi. Liqillab qolgan o'rindiqqa o'tira turib ming'irlagan ovozda dedi:

— Peshonamga «Alqasosu minal Haq», deb yozilgan. O'qiyman deb o'zingizni qiynamang. Arabcha harflarni bilmaydigan odamga yozdirgan edim. Yaxshi yozolmagan.

— Kimdan qasos olmoqchi edingiz? — deb so'radi Solihov.

— Bu eski gap, nachaynik, eskini kavlamang.

— Harholda qiziqib qo'yishim kerak: qasos olganmisiz?

Mahbus indamadi. Picha o'yg'a berilib qoldi. «Qasos oldimmi? — deb o'zidan o'zi so'radi. — Yillab kutgan fursatimni qo'ldan chiqarmadimmi? Nima uchun yashovdim, shu fursat uchun emasmi? Endi-chi...»

Mahbusning bu fikrlarga berilishi bejiz emasdi. U Daydidaradagi qotillikni eshitganidan beri shu savollarga bandi. Savol beradi-yu, javob topa olmaydi. Miyasini, yuragini nimadir kemirayotganga o'xshaydi, ba'zan esa alamga chiday olmay ingrab yuboradi.

Solihov uning indamay qolganini boshqa narsaga yo'ydi. «O'tmish xotiralar qiynayapti shekilli», deb o'ylab, unga biroz tin berishni lozim topdi. Ammo mahbus bu imkoniyatdan foydalanmadi, unga tik qaradi:

— So'raydiganingizni so'rang, nachaynik?

Solihov stol ustidagi qog'ozlarni tartibga solgan bo'ldi. Keyin peroni siyohdonga botirib yoza boshladi.

— Men Sanjar Solihovman. Oblast jinoyat qidiruv bo'limidanman. Daydidaradagi qotillik izini ochish bilan shug'ullanaman. Qarshi emasmisiz?

— Menga baribir, siz shug'ullanasizmi, boshqasimi — farqi yo'q.

— Ismingiz?

— Jahongir Muhammadrizo o'g'li. Qirqbel qishlog'ida o'ruscha hisobda bir ming to'qqiz yuz birinchi yilda tug'ilganman. Volidai mukarramam o'n oltinchi yilda, jannatmakon otam yigirma ikkinchi yilda olamdan o'tganlar. Uylanmaganman. Qarindosh-urug'larim qolmagan. O'zim shaharda turaman. Maktabda qorovulchilik qilaman.

«Maktab ko'rgan jinoyatchi ekanini yashirmaydi ham, — deb o'yladi Solihov uning aytganlarini yozib olar ekan, — beradigan savollarimga birato'la javob qaytara qoldi».

— 1957 yil beshinchi oktyabrda qaerda edingiz? — dedi Solihov Jahongirga sinovchan tikilib.

Jahongir javobni o'ylab ham o'tirmadi:

— Daydidarada.

— Nima qildingiz u yerda?

— Bolaligim o'tgan yerlarni ko'rgim kelib chiquvdim.

— Marhumni tanirmidingiz?

Bu safar Jahongir o'ylandi.

— Yo'q, — dedi u ezgin bir ohangda.

Solihov undagi o'zgarishni sezdi. Toza qog'ozga «Marhumni rostdan tanimaydimi?» deb yozib qo'ydi.

— Tanimasangiz... nimaga o'ldirdingiz?

— Shayton yo'ldan urdi. O'q xato ketdi. Arxarni mo'ljalga oluvdim.

— Ov miltig'ida otuvdingizmi?

— Ha.

— O'q marhumning qaeriga tegdi?

— Bilmayman... qo'rqib qochib ketdim.

Solihov Jahongirning yolg'on gapira boshlaganini bildi. Shu sababli nafas rostlashga ham qo'ymay savollarni yog'dirib tashladi:

— Taxminan ham bilmaysizmi? U sizga orqa qilib turganmidi yo yuzma-yuzmi?

— Yuzma-yuz edi shekilli...

— Miltig'ingiz qani?

— Daryoga tashlab yubordim...

Solihov yana savol beraman, deganda Jahongir qo'lini ko'tardi:

— Nachaynik, boshqa savol bermang, — dedi u qat'iy ohangda, — aybimga iqrorman. Uni men o'ldirdim. Endi meni otib tashlayvering.

Solihov unga tikilib qaradi-da, miyig'ida kuldi.

— Sizday ko'pni ko'rgan odamga go'llik yarashmas ekan. Mening otadigan odam emasligimni bilasiz. Dunyoda sud degan narsalar borligi sizga ma'lum. Hatto... yolg'on gapirayotganingizni ham bilasiz. Joningizdan to'ygan bo'lsangiz umringizga bizning

qo'limiz bilan nuqta qo'ymang. Tergovni chalg'itaman, deb ham o'ylamang. Bizga sizning joningiz kerak emas. Siz qotilni yashiryapsiz. Yoningizdagi kim edi, ayting.

Jahongir uning o'tkir nigohiga bas kela olmadi. Boshini egdi.

— Yonimda hech kim yo'q edi. O'zim o'ldirdim, — dedi past ovozda.

Solihov «ana, ko'rdingizmi», deganday kapitanga qarab oldi. Kapitan bu nigohga yashiringan ma'noni uqmaganday hissiz turaverdi. Solihov asabiylashib stolni bir-ikki chertdi. Boshi egik mahbusga tikilib, undan yana sas chiqishini kutdi.

— Men o'limga shoshayotganim yo'q. Umrning vaqti-soati Ollohning qo'lida. Kerak bo'lsa jonimni sizning qo'lingiz bilan oladi, xohlasa boshqaning qo'li bilan. Men Ollohim yuborgan barcha jabru-jafolarni ko'rib bo'ldim. Dilimdan chiqarib bir oh ursam olam-jahon barbod bo'ladi. Olloh iymonimni bersa, bir mo'minning qo'li bilan jonimni olsa, bir mo'min pokiza tanamni manzilimga qo'ysa, bas. Orqamdan birov faryod urmaydi, birov chiroq yoqib yod etmaydi. Shunaqa... nachaynik... — Jahongir boshini ko'tardi. Solihov uning ko'zlarida nam ko'rdi. — Meni ham qiynamang, o'zingizni ham. Suddan qo'rqmang, gapimdan tonmayman.

Solihov unga boshqa savol bermadi. Jahongirning gaplari yozilgan qog'ozni stol chetiga surib, ruchkani uzatdi:

— O'qib chiqing. Gaplaringiz to'g'ri bo'lsa, imzo cheking.

Jahongir o'qib ham o'tirmay imzo chekib berdi-da, o'rnidan turib qo'lini orqasiga qildi. «Bunchalar mo'min bu odam», deb o'yladi Solihov uning qilg'idan ajablanib.

Jahongirni rayon militsiyasining yarim yerto'la avaxtasiga qaytarishdi. U o'n kishiga mo'ljallangan, ikki qavatli taxta so'rilar qo'yilgan bu nimqorong'i zax avaxtada tunni yolg'iz o'tkazgan edi. Bu avaxtada yigirma ikkinchi yilda ham yotgan. U paytda yerga somon to'shalgan ekan, tuni bilan burgaga yem bo'lib chiqqan edi. Dastlab kelganida avaxta gavjum edi. Kecha kirib, ko'zlariga ishonmadi. Keyin «Bu yurtda jinoyatchi degani qolmabdi-da, mendan keyin avaxtani buzib tashlashsa kerak», degan to'xtamga kelib, derazani eslatuvchi tuynuk yonidan joy oldi.

Aniq yodida: so'roqqa chiqayotganida soqchi eshikni qulflamay ochiq qoldirgan edi. Qaytgach, eshikka osig'liq qulfni ko'rib ajablandi. Ichkari kirib oriqlik bir yigitga ko'zi tushgach, «Avaxtaning ishi hali bor ekan», deb qo'ydi o'zicha. Yigit yoshi ulug' bu odamni ko'rib, salom berdi.

— Ha, inim, u yerlarga qaysi shamol uchirdi? — deb so'radi Jahongir uning salomiga alik olib.

— He, bunaqa shamolning enasini... — yigit beixtiyor so'kib yubordi-yu, bu qilg'idan o'zi izza chekib, gap ohangini sal yumshatdi. — Xotinimni urgan edim, bu yerga tiqib qo'yishdi padarla'natilar.

— Chakki bo'libdi, — dedi Jahongir joyiga borib o'tirib.

Yigit bu gapni «Qamashgani chakki bo'libdi», degan ma'noda uqib dadillandi.

— Er bo'lgandan keyin erlikda turish kerak. Xotin xotinligini qilsin. Erga gap qaytarmasin, chizgan chizig'idan chiqmasin. Xotin degan erga chaqchayib tursa...

— Xotin kishi urning hurmatini joyiga qo'yishi kerak, gappingiz to'g'ri.

— Chaqchayib turgandan keyin kaltak yeydi-da.

— Yo'q, inim, nomard odam xotinini uradi.

— Ie, qiziq ekansiz-ku?..

— Rasululloh ayollarni xo'rlashni man etganlar. Har bir mo'min rasulullohning hadislariga amal qilishi shart.

Yigit qarasaki, bu taqirbosh odam unga el bo'ladigan emas, shu bois gapni davom ettirmadi. Ammo uzoq jim ham o'tira olmadi.

— Patinkamning ipini ham yechib olishdi. Ipni nima qilishadi?

- O'zini osib qo'ymasin, deb olishadi.
 - Kim o'zini osadi, menmi? Jinni bo'pmanmi?
 - Ha, endi bularning taomili shunaqa-da.
 - Siznikini ham olishdimi? Ha... siz etikda ekansiz. O'zi... sizni nimaga qamashdi?
 - E, inim, mening ishim chatoq. Men odam o'ldirdim.
 - Odam o'ldirdim? Kimni? Haligi... Daydidaradagi odamnimi? Nimaga o'ldirdingiz?
- Jahongir bu yigitning fe'li torroq ekanini bilib, hazil bilan javob berdi:
- Xotinini urgan ekan.

Hazil gap bilan yigitdagi hadikni quvmoqchi bo'lgan Jahongir uni battar sarosimaga solib qo'ydi. Yigit unga baqrayib qarab qoldi. Jahongirning peshonasidagi yozuvni ko'rdiyu badbashara odamxo'rga duch kelganday hushini yo'qotdi. Sapchib o'rnidan turib orqasiga tisarildi. Uni tinchlantirish uchun Jahongir ham o'rnidan qo'zg'oldi. Yigit buni boshqacha tushunib, orqasi bilan devorga urilguncha tisarilaverdi. So'ng keskin o'girilib, eshikni do'mbira qila ketdi.

- Nachaynikni chaqir, chaqir deyman! — deb jon holatda baqirdi.

Jahongirning «Hoy, inim, hazillashdim», degani qulog'iga ham kirmadi. Yigitning jazavasi avjga chiqqanda eshik ochildi.

- Nimaga g'alva qilyapsan? — dedi soqchi o'dag'aylab.

- Meni boshqa xonaga olib chiqinglar. Talab qilaman!

— Bu enangni uyimi, ko'nglingga qaraydigan. G'ingshimay o'tir, bo'lmasa adabingni yeysan.

- Men...

— O'chir ovozingni! Bor joyingga, — soqchi uni ko'krigidan itardi-da, Jahongirga qaradi: — Sen esa men bilan yur.

Jahongir «Yana so'roqqadir», deb o'yladi. Har yarim soatda chaqirib gangitadigan tergovchilarni ham ko'rgan. Tuni bilan tik turgan holda savollarga javob berardi. So'roqdan qaytib endi yotganida «Rizaev, tur o'ringdan», deb kirib kelishardi. Kunduzi uxlashga ruxsat yo'q, soqchi dam-badam eshik tirqishidan qaraydi. Yotish u yoqda tursin karavotga o'tirguday bo'lsa, «Tur o'ringdan!» deb baqiradi. Jahongir aybi nimaligini bilmaydi. Tergovchiga ma'qul javoblarni beraveradi.

Hozirgi chaqiruv qirq yettinchi yildagi o'sha so'roqlarni yodiga soldi. Mayor bilan bo'ladigan savol-javobga shaylanib xotirjamlik bilan yurdi. Biroq soqchi idoraga emas, hovlida turgan usti yopiq, burni pachoq mashina sari boshladi. «Shaharga olib ketisharkan, — deb o'yladi Jahongir, — demak ish cho'ziladi. Rayonda qolganda tezroq bitardi. Bu Sanjar deganlari xanjar bo'lib dilimni tilim-tilim qilib poralaydi shekilli...»

Jahongir «Bu yurtimga endi qaytib kelmasam kerak», deb o'ylab bir zum to'xtadi. Atrofga suqlanib boqdi. Tog' bag'ridagi uning jannat qishlog'i bu yerdan ko'rinmaydi. Lekin u hozir atrofga boqib, qishlog'ini ko'rganday bo'ldi. Dimog'iga jiyda guli hidi urilganday tuyuldi. Bu atrofda jiyda yo'q, qolaversa, hozir kuz. Bu hid qaydan keldi, o'zining ham aqli lol.

— Qochishni o'ylama, qochsang — otilasan, — soqchining keskin gapi xayolini to'zitdi. Asta-sekin bosib, mashina tomon yurdi. «He, esi yo'q bola, qayoqqa qochaman? O'limdan qochib bo'larkanmi? O'zim o'lim istab yuribman-ku... Yo rostdanam qochish qilib bersammi? Shartta otadi, tinchiyman, qo'yaman?..» Shu fikr miyasiga ravshanlik berib, yana to'xtadi. Bir qarorga kelmasidan soqchi miltig'ining qo'ndog'i bilan turtdi. «Qayoqqa qochaman? Otaman, deb po'pisa qilyapti. Oyoq-qo'lim yengil, chaqqon bo'lsam ekan, qochsam. Endi Oллоhim tayin qilgan kunni kutishdan o'zga choram yo'q».

Quyosh nurlari o'limtik tuyulsa ham qamoqxona mashinasining temir badaniga ta'sir o'tkazgan edi. Panjarali darchasi ham bo'lmagan bu mashina ichi qorong'i hamda juda

dim edi. Birpasda Jahongirning nafasi qaytdi. Xayriyatki, mashina uzoq turmay, yurdi. Sovuq shamol temir badanning yoriqlaridan o'ziga yo'l topib ichkari kirdi. Jahongirning nazarida bu toza havo, yurt havosi u bilan xayrlashish uchun biqinib kiringanday edi. U chuqur-chuqur nafas oldi. Tomog'iga nimadir tiqildi. Yig'lagisi keldi. Avval olib ketishgandan bu holga tushmagan edi. Qaytib kelishiga, ota yurt tuprog'ini ko'ziga surtishiga, suvidan to'yib-to'yib ichishiga, havosidan to'yib-to'yib nafas olishiga ishonardi. Endi... bunday ishonch yo'q unda. Endi... qaytmas bo'lib ketyapti. Endi... onasi, otasi ham yolg'iz qoldi. Endi... ularning arvochlari qishloq ko'chalarida panoz izlab chirqirab yuradi. Kecha qabristonga borib ziyorat qilgani durust bo'ldi. Bu dunyoda so'nggi marta bordi. Endi u dunyoda diydor nasib etadi. Hammalari jamuljam bo'lishadi. Onasi, otasi... nihoyat, akasi... Aybdorni Ollahning o'zi jazolaydi...

Mashina notekis yo'lda chayqalib boradi. Omonat o'tirgan Jahongirni ba'zan itqitib yuboradi. Jahongirga yo'l azobi ta'sir etmaydi. U ruhi hukmiga bandi bo'lib o'tiribdi. «Yo Ollah, bilib-bilmay, tushunib-tushunmay, shayton yo'lga kirib, to'g'ri yo'ldan ozib, iymondan, insofdan, vijdondan chekinib qilgan gunohlarimni o'zing kechir. U dunyoda ona-otam bilan, akam bilan uchrashadigan onlarim yaqin qoldi. Yo Ollah, ularga yorug' yuz bilan ro'baro' qil. Akam to'g'ri yo'ldan ozgan edi, o'zing mag'firat qil uni. Bu dunyoda gunohlariga tavba qilmagan bo'lsa, endi tavba qiladi, tavbalarini dargohingda qabul et. U ko'rmagan azoblarni men ko'rdim. Uning gunohlarini ham men so'rab olaman. Shu kunga qadar akamga aytadigan gaplarimni dilimda saqladim. O'zingga shukr, gapim ichimda qolib ketmadi. Akamni men otishim kerak edi. Umr bo'yi shundan qo'rqib yashadim. Akamni o'ldirish azobini qanday ko'taraman, deb edim, shukr, bu azobdan ham qutqarding. Akamning jonini birovning qo'li bilan olding. Ammo uning gunohini men bo'ynimga olaman. U dunyoga shu gunoh bilan boraman. Yo Ollah, gunohimni o'zing kechir. Ammo men jannatdan joy so'ramayman. Shu ta'mada senga sig'inib yurgan bo'lsam, albatta do'zaxdan joy ber menga. Bu dunyoda ko'rgan rohatlarim evaziga do'zax azobini tortay. Men rasuling Muhammad sallallohu alayhi va sallamga aytgan so'zlaringga amal qilib keldim. Endi iymonimni bersang bas...»

Temir badanli mashina «hey, esingni yig'» deganday Jahongirni silkib-silkib qo'yadi. Jahongirning ruhga batamom bandi bo'lishiga yo'l bermaydi.

2. KALAVANING BIR UCHI

Bu bobda parda-devor ortidagi ayolning o'ylari bilan ham tanishasiz.

Mayor Sanjar Solihov mahbusni shahar turmasiga ko'chirish haqida buyruq bergach, Jabborov bilan xayrlashdi. Kapitanning ko'nglida noxush his uyg'ondi. Daydidaradagi qotillikka oid ishning murakkabligini endi tushundi. Solihov ishni yengil ko'rib chiqadiganga o'xshamaydi. Demak, ish nihoyasiga yetguncha rayon jinoyat qidiruv bo'limida ham tinchlik bo'lmaydi.

Kapitan Jabborov Solihovga uncha yoqmad. Solihov uning o'tmishini eshitgan edi. Ammo o'sha davr uni shu ishlarga majbur qilgandir, davr talabiga qarayman, deb begunoh odamlar umriga zomin bo'lgandir, deb o'ylagan edi. Bugungi qisqa uchrashuvdan bildiki, kapitan o'tmishdan xulosa chiqarmagan yoki uning tabiati, bo'lgan-turgani shu: ishni yengil-elpi ko'rish. Solihov u bilan xayrlashgach «ishni olib boruvchi guruhga qo'shib bo'lmaydi uni», degan qarorga keldi.

«Gazik»ning g'ildiraklari go'yo har bir tosh, har bir chuqurlikni paypaslab topayotganday edi — mashina tinmay chayqalardi. Solihov peshonasiga «alqasos minal

haq», deb yozilgan odamni ko'z oldiga keltirib o'ylardi. «Uch marta qamalgan. Yana eng qaltis davrlar — 1922, 1938, 1947-yillarda. Ko'p azob chekkan. Qarashlarida ma'no bor. Ahmoq odamga o'xshamaydi. Qotillikni nima uchun bo'yniga olyapti? Marhum orqa tomondan, ov miltig'ida emas, to'pponchada otilgan, o'q miyasini o'pirib ketgan. Muhammadrizaev uni otilgandan so'ng ko'rmagan, ko'rgan bo'lsa avval ko'rgandir. U bilan gaplashgan. Nimani gaplashgan? Keyin ketgan. Qaerga ketgan? U ketgach, qotil kelgan. Kim u qotil, nimaga kelgan? Keksa odamdan nima talab qilgan? Sharipov Daydidarada nima qilib yurgan edi? Yigirma ikkinchi yilda xorijga o'tib ketgan bu odam ikki yil avval Qashqardan qaytgan. Bu ovloq joyda nima bor ekan unga?»

Mashina tinmay chayqaladi. Go'yo Solihovni chulg'ab borayotgan savollar bulutini to'zitmoqchi bo'ladi. Solihov bunday yo'l, bunday chayqalishlarga ko'nikib ketgan. Urushdan avval qaysi bir hamrohi noliganda yarim hazil, yarim chin bilan «Zamon chayqalib turibdi, mashinaning chayqatishi nima ekan», degan edi. Solihov zamonlarning eng qaltis chayqalishlaridan o'tib keldi. Gunohi nima ekanini bilmay bosh egib sukut saqlab o'tirgan donolarni, mung to'la ko'zlarni ko'rdi. Ba'zan shu ko'zlar uni ta'qib qiladi. Ana shunda ko'rinmas panjalar yuragini siquvga oladi. U ko'ngliga faqat bir narsadan panoh topadi: begunohlarni ko'rdi, ammo ularni qirib tashlashda ishtirok etmadi. Baxtiga (ha, buning bebaho baxt ekanini endi bilyapti) siyosiy mahbuslar bilan shug'ullanmadi. U qotillar, o'g'rilarni tutish bilan mashg'ul edi. Hozir ko'ngliga biroz bo'lsa-da taskin beradigan ham shu jamiyatga zarur ish bilan shug'ullangani.

Solihov idoraga qaytguncha birinchi galda qiladigan ishlarini belgilab olgan edi. Xonasiga bora turib Ramazonovni chaqirdi. Kapitan Ramziddin Ramazonov urush ko'rgan, oq-qorani yaxshi ajrata oladigan inspektor bo'lgani uchun ham Solihov uni qadrlardi. Ko'p ishlarda uning yordamiga suyanardi.

Mayor Daydidaradagi qotillik, rayon jinoyat qidiruv bo'limidagi o'rtoqlarning xulosasi bilan tanishtirib, Ramazonovdan javob kutdi. Ammo Ramazonov javobga shoshilmay «Kazbek»ni tutatib o'tirardi. Tashqaridan qaragan kishi bu odam muhim gaplarni eshitdi, endi jiddiy bir fikr aytishi kerak, deb o'ylamas, oyog'ini chalishtirib o'tirgan kapitan shunchaki bekorchilikdan papiros tutatyapti, degan xayolga borishi mumkin edi. Solihov u bilan dastlab uchrashganida bu qilig'idan ranjigan ham. «Bu bemalolxo'ja o'ylab o'yiga yetguncha jinoyatchi ishini bitirib bo'ladi». Keyin-keyin ko'nikib ketdi. Hatto chuqur mulohaza yuritadigan bu odamni yaxshi ko'rib qoldi.

Ramazonov papirosni oxirigacha chekib, qoldig'ini kuldonga ezib qo'ydi.

— Tushunarli, — dedi boshlig'iga qarab, — arxivni titib ko'raman.

Ramazonov o'zi sezmaganda yana cho'ntagidan «Kazbek» qutisini chiqarib bir dona oldi-da, papirosning tamakili tomonini asta ezib, ikkinchi uchi bilan qutiga urib-urib qo'ydi. Bir nafas o'ylandi. Papirosni labiga qistirdi. Biroq tutatmadi. So'ng tayin bir qarorga kelib o'rnidan turdi.

Solihov idorada uzoq ushlanmadi. Tashqariga chiqib eski shahar tomon yo'l oldi. Oqshom qo'na boshlagan palla, ko'cha tirband. Odamlar uch vagonli tramvayning zinalarigacha osilib olishgan. Do'mboq pattachi tramvayning silkinishiga e'tibor bermay odamlar orasida suqilib, turtilib o'z ishini qiladi. Yigitlar atayin xiralik qilib uni o'tkazgani qo'yishmaydi. Pattachi buni biladi, biroq o'zini bilmaganga solib yigitlarning biqiniga tirsagini tirab o'tadi. Vagon o'rtasida turgan Solihov Xadraga yetganda pattachining orqasidan ergashib eshik tomon siljidi. Chorsuda bir amallab tushib qolib, poyabzallar obdan surtilgan shimining pochasini qoqdi. Bozor tomon yurdi. Uzun ko'chani ikki tomonidagi do'konlar yopilgan. Ko'chada odam siyrak. Faqat restoranlar oldi gavjumroq. Ichkarida jazavali kuy eshitaladi. Bahoru yoz mehnat qilib yetishtirganini sotib tugatgan, cho'ntagi pul ko'rgan dehqon yigitlar bolalari rizqining bir ulushini shu yerga sohib

ketishadi. Go'roqlari ba'zan ship-shiydam bo'lib ham chiqishadi. Ko'kraklari tirsillab turgan xonimlar, furajkasini bostirib kiyib olgan yigitlar bu atrofda bekor izg'ib yurishibdimi? Ular hozir hech narsa bilan ishi yo'qday, befarq turishibdi. Atrofga qorong'ulik cho'kib, ichkarida orkestr avjga chiqqanda ularning «ovi» boshlanadi.

Semizligidan yorilib ketay deyayotgan militsioner Solihovni ko'rib salom berdi. Solihov alik oldi-yu, boshqa gap aytmay o'tib ketdi. Bozorga aylanishadigan kissavuru chayqovchidan «soliq» undirib turadigan bu odamning poydevori mustahkam ekanini biladi. Buni yo'qotib o'rniga halolroq militsioner qo'yishni talab qilganida boshqarmadagilar «Unga tegmang», deb gapni kalta qilishgan edi. Solihov bozorga borib taqaladigan jinoyatlarni ochishda bu odam bilan ikki-uch suhbat qurgan, biroq tayinli bir gap ololmagan. Hozir uni ko'rib g'ijinib qo'ydi-yu, to'xtamay o'tib ketaverdi. Militsioner esa, bundan o'zicha xulosa chiqarib, «Atrofdan odamlari bormikin», deb alangladi. Keyin shoshilib restoranga kirdi.

Solihov bozorni kesib o'tib, qadimda masjid, bo'lgan, madaniy inqilobdan so'ng maktab ixtiyoriga berilgan g'ishtin imoratni, so'ng gavjum choyxonani ortda qoldirib, boloxonali uy qarshisida to'xtadi. Bu yerlarni besh qo'lday yaxshi bilganidan marhum Siddiq Sharipov yashagan uyni qiynalmay topdi.

Darvozaning bir qavati ochiq, yo'lak kimsasiz, hovlida esa odamlar ko'rinardi. Shom tushib hassakashlar endigina ichkari kirganlar. Solihov darvozani taqillatishi hamon to'n kiyib, belbog'ini qo'lida ushlab olgan o'ttiz yoshlar chamasidagi yigit ko'rindi. Hozirgina yechgan belbog'ini qayta o'rab, mehmonga peshvoz chiqdi. Yaqin kelgach, salom berib, qo'shqo'llab so'rashdi-da, ichkari taklif qildi.

Hovlidagi supada uch erkak bor edi. Yuzini ro'mol uchi bilan to'sib supa chetida o'tirib gaplashayotgan ayol Solihovga ko'zi tushishi bilan shoshilib o'rnidan turdi-da, parda-devor ortiga o'tdi.

Solihov supadagilar bilan salomlashib, qariyalardan biri tilovat qilgach, ikkinchisi unga guldor, yupqa xitoyi piyolada choy uzatdi.

Mezbonlar Solihovni ko'ngil so'rab, ta'ziya bildirgani kelgan odam deb o'ylashgan, lekin, tanimay turishgan edi. Solihov ma'noli qarashlardan buni darrov sezdi. Oradagi noqulay vaziyatni ko'tarish uchun o'zini tanitdi.

— Marhumning yaqinlaridan so'raydigan gaplarim bor edi. Ishimiz shunaqa, ko'ngilga olmaysizlar. Vaqt o'tishini kutib tura olmaymiz.

— Qani, inim, dasturxonga marhamat qiling. Avval taom, so'ngra kalom, deganlar. So'ng, mana, Yo'lchivoy bilan bafurja suhbat quraverasiz. Yo'lchivoy — rahmatli Siddiqbekning pushti kamari, — dedi choy uzatgan qariya.

— Inna lillahi va innaa ilayhi roji'un.² Oллоhning marhamati shu-da, musofirlikda olmay, o'z yurtida oldi jonini. Shunisiga ham shukr qilish kerak. «Yurtimga kelvoldim, bu yoqdagi hayotim endi foydaga qoldi», derdi rahmatli.

— Sizlar qarindoshmisizlar? — deb so'radi Solihov, choydan ho'plab.

— Aslida-ku... begonamiz, ammo musofirlikda qarindoshdan afzal bo'lib ketganmiz. Qashqarda nasibamizni terib yeganmiz.

— Sharipov... Siddiqbek aka qachon ketganlar bu yerlardan?

— Lenin o'lmasidan ancha avval, derdi rahmatli.

— Sababini bilmassizlar?

— E, inim, sababini o'zingiz bilasiz-ku? Otamizda bitta sigir bo'lsa ham «boy» deb, «unsur» deb dag'dag'a qilishgan. Rahmatli Siddiqbek ham boshqalarga qo'shilib ketvorganlar. Mana, Yo'lchivoy o'shanda yo'lda tug'ilgan ekan.

² Albatta, biz Xudoning bandasimiz va unгаа qaytuvchimiz.

Devor-parda ortida sharpa sezilib, Yo'lchivoy o'rnidan turdi-da, uzatilgan kosalarni olib iziga qaytdi.

Solihovning qorni och edi, tortinib o'tirmadi. Qariyalar ham guldor qizil cho'plarni barmoqlariga qistirib olgancha lag'monni ishtaha bilan yeya boshlashdi.

— Kimnikidan kelibdi, juda boplapti-da, a? — dedi qariyalardan biri.

— Murodillanikidandir? — dedi ikkinchisi.

— Shunaqa bo'lsa kerak, — dedi Yo'lchivoy.

Ovqat yeyilib fотиha o'qilgach, qariyalar qo'zg'olishdi.

— Yo'lchivoy, o'g'lim, endi biz boraylik. Xudo sabr bersin. Oллоh nasib etsa, payshanba kuni diydor ko'rishamiz.

Ular shunday deb chiqib ketishdi.

Supada ikkovlon qolishdi. Solihov Yo'lchivoyga qaradi. Peshonasi keng, kipriklari uzun, qora qosh, qirraburun bu odamni qaerdadir ko'rganday edi.

— Qotilni topganmishsizlar? — deb so'radi Yo'lchivoy.

— Hali topganimizcha yo'q. Bir odamda gumonimiz bor. Shuning uchun ham siz bilan gaplashib olishim kerak. Siz o'zingiz yoki onangiz biron kishidan gumon qilayotganlaring yo'qmi?

Yo'lchivoy o'ylanib turib yelka qisdi.

— Hayronman... kimga kerak ekan bu...

— Dadangiz biron kishining ta'qib etayotganini aytmabmidilar?

Yo'lchivoy yana o'ylandi.

— Yo'q, tinchgina yashardik. Bu shaharga kelib, joy qilib, hali do'st-dushman orttirishga ham ulgurolmovdik.

— Dadangiz Daydidaraga nima uchun borganlar? Aytib ketgan edilarmi?

— Bir birodarimni yo'qlab kelaman, devdilar. Kimligini so'ramabman. Dadam... rahmatli ham aytmovidilar.

Avvaliga «rahmatli» deyishga Yo'lchivoyning tili bormadi. «Rahmatli» deyish o'zing uchun aziz bo'lgan odamning o'limini tan olish-da. O'g'il hali bu dahshatli fojiani tan olgisi yo'q. Nazarida dadasi halizamon Daydidaradan qaytadigandek. O'q o'pirib yuborgan bosh, ochiq ko'zlar esa... bular qo'rqinchli tush edi.

Yo'lchivoy o'zi istamagani holda buni tasdiqladi. Otasi yerga qo'yilgach, uch kun o'tib, uning o'limini tan oldi. Ammo shu so'zni aytishi bilan badani titrab, peshonasiga sovuq ter chiqdi. Solihov undagi o'zgarishni sezdi. Shu sabli qayta savolga tutmay, sabr qildi.

Bu qisqa jimlikda Yo'lchivoy yo'lga otlangan otasini ko'z oldiga keltirdi. «Daydidara degan qishloqda birodarim bor. O'ttiz yil ko'rishmadim xabar olishim farz», deb jilmaygan edi. Jilmayishida sarosima zohir edi. Yo'lchivoyning sezgir nigohi ilg'agan edi bu sarosimani. Demak... sarosimali jilmayish... o'lim sharpasi ekan-da?!

Yo'lchivoy ko'zlarini yumib oldi. «Nimaga to'xtatmadim. «Tobingiz yo'qqa o'xshaydi, bormang», desam bo'lardi-ku! Nimaga indamadim? Nimaga birga bormadim? Xudo menga xabar bergan ekan-ku, nimaga ilg'amadim bu xabarni?..» Har bir savol miyasida yashin singari chaq nab, yuragiga nayza kabi sanchilardi. Uch kun davomida keldi-ketdilar bilan ovunib bunday xayollarga bandi bo'lmagan edi. Xayollari eshigining lang ochilishiga ro'parasidagi odam aybdormi? Bu odam kelmaganda xayollari zanjirbandligicha qolarmidi? Yo'q, ertami-kechmi bu xayollar, bu savollar zanjirlarni uzar edilar, Yo'lchivoyning yuragini burovga olar edilar. Bu odam bahonasida barvaqt boshladilar qiynovni.

— Bu tomonda dushman orttirishga ulgurmabsizlar, u tomonda-chi? Dushmanlaring bormidi?

Solihovning ovozi uzoqdan kelganday to'lib, Yo'lchivoy ajablandi. Shu bois darrov javob bermadi. O'ylashga, fikrini jamlashga biroz fursat talab etildi. Solihov buni boshqacha tushundi. «Eslamoqchi», deb o'ylab, javobni kutdi.

— U tomonda bizlar musofir edik. Musofirlik tuzini totganlar bir-biriga yov bo'lmaydi. Mening bilganim — shu.

— Dadangiz asli qaerliklar?

— Yusufxona degan qishloq bor, eshitganmisiz?

— Ha, bilaman. Siz bobongizni eslaysizmi? U kishi nima ish qilardilar?

— Bobomni eslay olmayman, chunki... ko'rmaganman. O'rtahol dehqon bo'lgan ekanlar.

— Sizdan bir iltimosim bor. Dadangizning do'stlaridan so'rashning mavridi emasdi. So'raganimda ham menga aytmasliklari mumkin. Siz ular bilan alohida-alohida gaplashganingizda «Kimning qasdi bo'lishi mumkin?» deb so'rab ko'ring. Aytishsa, menga ma'lum qilasiz. Endi mana bu suratga qarang, — Solihov ko'krak cho'ntagidan Jahongirning rasmini olib unga uzatdi. — Taniysizmi?

— Ha, — dedi Yo'lchivoy suratni qo'lga olib. — Bir-ikki kelgan bu odam. Gumon qilayotganingiz shumi?

— Siz gaplashganmisiz bu odam bilan?

— Yo'q. Dadam... rahmatli gaplashganlar. Keyin... «Men yo'g'imda kiritmanglar», deb aytgan ekanlar.

— Kimga?

— Onamga.

— Onangiz taniydilarmi bu odamni?

— Bilmayman.

— Chaqirsangiz, shuni so'rab olsam?

— Mumkin emas. — Yo'lchivoyning ovozida qat'iylik sezildi. — Ayol kishi nomahramning oldiga chiqmaydi.

— Pardaning u betida turib gaplashishlari mumkinmi?

Yo'lchivoy rasmni olib parda orqasiga o'tdi. Undan bir necha daqiqa darak bo'lmadi. Solihov chinni piyolani chertib qo'ydi. Jarangiga hushi ketib, yana chertdi.

Yo'lchivoy qaytib, suratni uzatdi:

— Tanimas ekanlar, — dedi quruqqina qilib.

Solihov muomaladagi bu o'zgarishni sezib, ajablandi.

— Choydan iching, aka.

Solihovga bu «gapingiz tugagandir, sizga ruxsat», degan ma'noda eshitildi. O'zicha «kalavaning bir uchi shu yerda», deb qo'ydi-da, yigitga rahmat aytib, o'rnidan turdi. U parda-devorning bir tomoni sal surilganini, bir juft qora ko'zning ta'qib etganini sezmedi.

Parda-devor ortidan Yo'lchivoyning onasi, Siddiqbek Sharipovning bevasi Xadicha o'g'rincha qarab qolgan edi. Nima uchun qaraganini o'zi ham bilmaydi. O'g'li suratni ko'rsatganida vujudidan jon chiqib ketganda bo'ldi. A'zoyi badani muzladi. Tili kalimaga kelmay g'udrandi. G'oyibdanmi bir kuch topib, «Taniysizmi?» degan savolga «Yo'q», deya oldi. O'g'li yana bir nimalarni so'raganida yo hushidan ketardi yo aqldan ozaordi. Xadicha — ruhi hayotning tegirmon toshlari orasida ezilib ado bo'lgan musulima ana shu chegaraga kelib qolgan edi. Sitamlar uni har siquvga olganida «Bas, boshqa chiday olmayman», deb o'ylardi. Ammo sitamlar kelaverardi, u mushtipar esa chidayverardi...

«Vatan darvozalari ochildi, Olloh yurtimiz yo'lini yoritdi», degan xabarni eshitganida quvonish o'rniga bir cho'chib tushdi. Bshqalarga ota yurt quchoq ocharidi. Nazarida uni o'lim betoqat kutardi. Vatan sari bosilgan har bir qadam o'lim chohi sari qo'yilganday tuyulardi. O'lim shunday kelib jonini sug'ura qolsa mayli edi. Dunyoda ko'radiganini

ko'rdi. Xudoga mingdan-ming nolalar qildi. Munojoti ijobat bo'ldi — och qolmadi, xorlanmadi, xo'rlanmadi... Biroq... yashashning lazzati qorin emas ekan. Ko'ngli hamisha huvillab turdi. Shu Siddiqbekka nikohlangan kuni o'zini osmoqchi ham bo'ldi. Faqat shu Yo'lchivoyi... shu o'g'li ko'ziga ko'rinmaganida bu alamlar yo'q edi... Xadicha hayotdan to'ygan, deyish noo'rin. Esi butun odam hayotdan to'yarmidi? Eng og'ir sharoitda ham «balki ertaga xayrli tong otar», deb umid qiladi. Xadicha bunday tonglarni ko'p kutdi. Hozir ham kutadi. Buning befoydaligini bilsa ham kutadi. Ha, u hayotdan to'ygan emas. Faqat ko'z ochib ko'rgani bilan uchrashishdan qo'rqardi. O'lim emas, ana shu diydor ko'rishuvi uning uchun dahshatli edi. Musofirlikda yurganda Xudodan unga umr tilardi, baxt tilardi. Yurtig yo'l olganida shayton «Ilohim, omonatini topshirgan bo'lsin!» degan mash'um fikrni miyasiga urdi. Bu fikrdan sachrab ketdi. «Astag'firulloh!» deb ko'kragiga tufladi. Shayton — shayton-da, bu fikrni, u qo'lidan-bu qo'lga olib, otib o'ynayverdi. Dam-badam o'yinga Xadichani ham tortdi. Ayol «Astag'firulloh!» deb kalima qaytarganida shaytonning badani zirillab, qorong'i uyasiga daf bo'ldi. Keyin yana chiqdi... Bu o'yin mana shu hovlida Jahongirni ko'rganiga qadar davom etdi.

Uni ko'rdi-yu, ko'zlariga ishonmadi: ko'zlar o'sha, qarashlar o'sha, ovoz o'sha. O'sha orasta kiyinish... Faqat peshonasiga birnima yozilgan. Bu nimasi?..

Xadichaning o'sha damdagi holatini bayon etish mushkul. O'limlariga rozi bo'lib ketdi. «Mening tirikligimni bilmasin, ko'rgan kunimni bilmasin, jonimni olaqol, Xudo!» deb boshini devorga urdi. «Jon enam, jon otam, yoninglarga chaqirsangiz-chi!» deb nola qildi. Do'zax u dunyoda deydilar. Xadicha do'zax o'tiga shu dunyoning o'zidayoq ro'baro' bo'lgan edi.

O'g'li hozir suratni ko'rsatgach, do'zax olovi yana zabtiga oldi.

Solihovni ta'qib etgan bir juft ko'z egasi mana shu o'tda yonayotgan Xadicha edi.

3. TO'LG'OQLI KECHA

Birinchi bobda Jahongirni shahar turmasiga kuzatgan edik. Alhol uning ahvoli-ruhiyasidan xabar topish vaqti yetdi.

«— Musulmonlar, axir bu Muhammadrizoning pushti kamari-ku?! Noshukr bo'lmang, rahmatlining yaxshiliklarini unutsak ko'r bo'lamiz-ku! Boy, boy, deysiz, boy bo'lib bizning bo'ynimizga minib olmagan edi-ku?! O'zi ishlab topardi-ku?!

— Otasi rahmatli yaxshi odam edi, bolalarining qilig'ini ko'rding-ku! Bittasi qochib qoldi. Bu ham bo'riday olayib turibdi...»

«— Jahongir Muhammadrizo o'g'li, qishloq faollarini otishda ishtirok etganingizni tan olasizmi?

— Yo'q, men otmadim.

— Hoy, qizil qozi birodar, gapiga ishonmang, otgan.

— Bekor aytyapsan, zang'ar, Jahon yo'q edi ularning ichida... Bu ham o'zimizga o'xshagan dehqon bo'lsa...»

«— Ishchi-dehqon jumhuriyati nomidan...»

Ikki qo'lini bolish qilib chalqancha yotgan Jahongir ko'zini ochdi. Uxladimi yo tush ko'rdimi yoki yillarning chig'irig'idan o'tib kelayotgan xotiralari uyg'ondimi?

Jahongir shahar qamoqxonasi hovlisida mashinadan tushdiyu tanish manzarani ko'rdi. Odam ruhini ezib chilparchin qilib yuboruvchi o'sha toshbino, o'sha temir panjarali tuynuklar. O'sha sovuq nigohli soqchilar. «Bu yerga yana qaytish peshonamda bor ekan-

da. So'nggi manzirim shu yer ekan-da. Bundan ko'ra ozodlikda, o'risning o'sha o'rmonlarida o'lib ketganim durust emasmi?.. Astag'firulloh Noshukr bandangni o'zing kechir. O'sha o'rmonlarda sendan umr tilagan edim, berding. Niyatimga yetay degandim, yetkazding. O'zingga shukr. Jonimni ozodlikda olding nima-yu, bu toshbinoda olding nima, bandangga baribir emasmi? Bu dunyo azoblaridan qutqarsang bas. Bandangga o'zing rahm qil.»

Shu xayollar bilan qamoqxona ichkarisiga kirdi. O'sha tanish manzara: ikki qavatli taxta karavotlar, kirtaygan ko'zlar, rangpar chehralar, o'sha tanish hid — toshdevorning zax nafasiga qorishib ketgan badbo'ylar.

Bu yerning taomili ham ma'lum unga: beayblar, birinchi marta tushganlar, bexos jinoyat qilib qo'yganlar yangi tushgan mahbusga darrov e'tibor qilishmaydi. Ular o'z dardlariga qovrilib yotgan bo'lishadi. Yangi kelgan odam dastlab qamoqxona havosini olganlar diqqatiga ro'baro' bo'ladi. Taomil o'zgarmabdi: sochi qoshigacha tushgan yigit qo'llarini cho'ntakka solgancha, o'rdakday lapanglab kelib uning qarshisida to'xtadi. Bezbetlarcha tikildi. So'ng Jahongirning peshonasidagi yozuvga sovuq barmoqlarini tekkizdi. Yigit «qarshimdagi tirik jon emas, shunchaki bir match, uni ushlab ko'rishim ham mumkin, ezg'ilab ko'rishim ham mumkin», degan manmanlik fikrida edi. Jahongir bu toifaning fe'lini ham, bunaqa odamning nima qilishini ham biladi.

— Bu yeringga nima yozilgan? — dedi yigit uning peshonasiga chertib.

— Tishing o'tmaydi bunaqa gaplarga, — dedi Jahongir qo'rslik bilan.

— Zo'rsan-ku! — yigit shunday deb uning yuziga yengil shapatiladi.

U yangi kelgan odamni shu zaylda biroz mazax qilmoqchi edi. Ammo ulgurmadi. Jahongir yirik, baquvvat panjalari bilan yoqasiga chang soldi-da, uni xuddi bir bog' pichanday nariga uloqtirib yubordi. Yordamga shoshilgan ikki yigit ham sherigi yoniga uchib tushdi. Uch yigitdan iborat «g'aram»ni joylab bo'lgach, Jahongir bo'sh karavotga borib yotdi. Uzoq vaqt tosh qotganday qimirlamadi. Birov unga gapirmadi ham. Bundan foydalangan Jahongir maylini xayollar izmiga bergach, ko'zi ilinibdi...

Axir «Hoy, musulmonlar!» degan ovozni aniq eshitdi-ku? Iltijo bilan, dard bilan aytilgan so'zlar... Inobatga olinmagan iltijo, befarq qoldirilgan dard. O'shandagi befarq nigohlar uni uqubatli ayriliqqa kuzatgan edi. Har qalay o'sha damda shunday deb o'ylabdi. Keyin bilsa, bu nigohlar uni bir umrlik azobga kuzatgan ekan. Bu befarq nigohlar uni o'tiz besh yil muqaddam o'limga yuborgan ekan. O'ttiz besh yil yer yuzida emas, o'lim darasida sarsari kezdi. Qorni to'q mushuk sichqonni panjalari orasida ezg'ilab o'ynaganiday Azroil ham uni shu ko'yga soldi. «Joningni ana olaman, mana olaman», deb o'ttiz besh yil u burchakdan-bu burchakka haydadi. Mana, nihoyat, shu manzilga boshlab keldi. Kunda shu toshimoratda. Bosh qo'ysa bas. Shu toshimorat ichida joni ketadi. Kindik qoni tuproqqa to'kilgan edi. Yurak qoni toshga sachraydi, keyin... toshdan kafan topadi. Uning murdasini so'rab oladigan yaqini yo'q. Bo'lganda ham berishmasa kerak. O'zlari ko'mishadi. Ko'mishsa — xo'p-xo'p. Yoqib yuborishsa-chi? Murda o'tga kirganda tirik odamday sakraydi, deyishadi. Shuni eslasa, Jahongirning badani muzlaydi. Hozir ham shu gap xayoliga keldiyu qamoqxonada emas, muz o'likxonada yotganday seskandi. Qaddini ko'tarib, kaftlarini ikki yuziga bosdi.

Mahbuslar, beso'naqay gavdali bu odamdan hayiqib qolishganmidi, unga e'tibor berishmadi. Hol-ahvol so'raydigan yo tanishib olish istagida bo'lgan, yo «yorug' olamda nima gaplar», deb qiziqadigan kimsa topilmadi. Bu Jahongir uchun muddaoning o'zi edi. Birov bilan gaplashish u yoqda tursin, Jahongir odam zotini ko'rmasam, degan kayfiyatda edi. Ammo chora qani, bir to'da mahbusning ichiga tashlab qo'yishgandan keyin u nima qila olardi.

- Lituz.com

Elektron kitoblar

**To'liq qismini Shu tugmani
bosish orqali sotib oling!**